

DERLEME SÖZLÜĞÜ'NDE ESKİ TÜRKÇE BİR KELİME: AĞLAĞ

Doç. Dr. Aysu ATA*

Bu çalışmada Türkiye Türkçesinin yazı dilinde bulunmayıp Anadolu ağızlarında yaşayan bir kelimenin Türk dilinin en eski metinlerinden yola çıkılarak bugünkü çağdaş Türk lehçe ve şivelerine kadarki gelişimi ele alınacaktır. Mümkün olduğu kadar bu kelimenin etimolojisi üzerinde durulacak ve bu konuda yapılmış çalışmalara yer verilecektir. Ayrıca ele alınan kelime ile anlam ve yapı bakımından ilgili olduğunu düşündüğümüz diğer kelimeler ortaya konulacaktır.

ağlağ

Derleme Sözlüğü'nde Manisa, Antalya ve Muğla dolaylarından derlenmiş olduğu belirtilen "1. ıssız, تنها, boş" anlamları ile geçen *ağlağ*¹ kelimesi.

ağlağ, Türk dili için ilk başvuru kaynağı olan Divanü Lügati't-Türk'te *ağlağ*² "ıssız, çorak, oturulmayan yer, boş" karşılıkları ile geçmektedir. Ayrıca Divan'da bu kelime ile ilgili olarak *ağla-* "yalnız olmak, boş olmak" ve *ağlat-* "savmak, uzaklaştırmak, ıraklaştırmak, boşaltmak"³ fiilleri yer almaktadır. Divan'da geçen bu tanıklarla *ağlağ* kelimesinin *ağla-* fiilinden *-ğ* ile yapılmış bir isim olduğu izlenimi edinilmektedir. W. Bang da bir çalışmasında bu kelimeyi *aylağ* < *ayla-q şeklinde bir gelişme ile göstermiş ve bu kelimenin Osmanlıcadaki *aylağ* ile ilgisi olmadığı üzerinde durmuştur⁴. Ona göre

* A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyesi.

¹ *Derleme Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları:211/1, Ankara 1965, C.1, s.101a.

² *Divanü Lügati't-Türk Dizini "Endeks" IV*, Çeviren: Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları:524, Ankara 1986, s.11.

³ krş. R. Dankoff, J. Kelly, *Compendium of the Turkic Dialects, Sources of oriental Languages and Literatures 7*, Harvard University 1982, I., s.144: *aylağ yēr* "a lonely or unfrequented place"; III., s.6: *ayla-* "be empty (place)", *aylat-* "yaxluwa".

⁴ W. Bang, "Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut", *Ungarische Jahrbücher*, April 1932, XII:1/2, Berlin-Leipzig 1932, s. 98-99.

*ayla-q'taki *-q* eki, *yailaq*'taki (*yaila-q*) *-q* ile aynıdır. Bang son olarak bu çalışmada *ağlaq*'ın kökünü Divanü Lügati't-Türk'teki *ağ* "iki bacak arasındaki boşluk"⁵ olarak göstermiştir.

Clauson'un etimolojik sözlüğünde *ağla:k*, "uninhabited, remote, lonely"⁶ anlamları ile verilmiş ve *ağla:-* 'ya gönderme yapmıştır.

ağlaq, aşağıdaki tarihî metinlerde şöylece geçmektedir:

godı tüšüp aylaq yirtä ol tiš[i] bars birlä amranmaq törü tägin[ti]
(U III⁷)

ol kiŝi yalanguzun ağlak orunta arıg evde tütsüg urup et'özin arıg küzetip tünemiş kergek. (AY⁸)

bu ŝurat qıŝsa-sı bar bir pârä uzaqraq

oŝ ayturmän väli bolsa yer aylaq (HŞ⁹)

4. *Zelihâ aydı: men bu sâ'at ewde yatur erdim Yūsuf kirdi meni kördi, yalguz, ew ağlaq, maña elig sungalı oğradı, açığlandım tutayın tēp kava çıqtım.* (KE¹⁰)

ağlaq, aşağıdaki metin ve sözlüklerde de Türk dilinde sıkça rastlanan *g>v* gelişimi ile *avlaq* şeklinde geçmektedir:

avlaq "ödland, wüste, desertum". (CC¹¹)

⁵ DLT Dizini "Endeks" IV, Ankara 1986, s.8.

⁶ G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972, s.84b. Ayrıca bkz.: *Drevnetyurkskiy Slovar'*, Leningrad 1969, s.21: *aylaq* "1. bezlyudniy, uedinenni, 2. pustinni, besplodni". M. Räsänen, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki 1969, s.8: *aylaq* "einsamer, ungemütlicher ort". E.V. Sevortyan, *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskix Yazıkov*, Moskva 1974, C.I, s.64. (Sevortyan'ın etimolojik Sözlüğü'nde bu kelime *avlaq* maddesinde işlenmiştir.)

⁷ F.W.K. Müller, *Uigurica III. Uigurische Avadāna-Bruchstücke (I-VIII)*, Berlin 1922, s.63.

⁸ C. Kaya, *Uygurca Altun Yaruk. Giriş, Metin ve Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları:607, Ankara 1994, s. 251.

⁹ A. Zajaczkowski, *Najstarsza Wersja Turecka Ĥusrāv u Širin Qutba. I. Tekst*, Warszawa 1958, s.58.

¹⁰ A. Ata, *Nāširü'd-dīn bin Burhānū'd-dīn Rabgūzī. Kıŝaŝü'l-Enbiyā. Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, Türk Dil Kurumu Yayınları:68-1, Ankara 1997, s.116.

¹¹ K. Grznbech, *Komanisches Wörterbuch*, Kopenhagen 1942, s.45.

avlak "1. (Kir. Kas) step', uedinennoe m'sto, pustoe m'sto, pustr; 2. (Bar. Tüm. Kas.) puçtoy, odinokiy, taynıy, slokoynıy; 3. (Kir. Krm.) dalekiy, şirokiy; 4. avlak vakıt (Kas.) svobodnoe vremya, dosug." *avlakla-*, *avlaklan-*, *avlaklat-*, *avlaksı-* *avlaksıra-*. (RSI.¹²)

اولاق "(Kaz. Kir.) uedinennıy, ustranennıy, udalennıy, puçtır"; *avlaқmaқ*, *avlaқlanmaқ*, *avlaқsıramaқ*, *avlaқ қalmaқ*. (LT¹³)

اولاق "(Çağ.) uzak, ırak; *avlaқmaқ*", "(Kaz.) halvet ve uzlet edilen yer, yalnızlık, tenhalık; *avlaқğa barmaқ*, *avlaқlatmaқ*. (TL¹⁴)

Bu örneklerde de görüldüğü gibi kelime "boş, ıssız, تنها, uzak, yalnız" anlamlarında kullanılmaktadır.

Kelimenin çağdaş Türkçelerdeki görünümü ise şöyledir:

(Türkmen Tü.) аглак I "az sanlı, seyrek, selçen, dağınık¹⁵."

(Özbek Tü.) овлок "2. merkezden uzâk, çet cây; kimsesiz yer, 3. pestқam, hilvet cây, âdemden hâli cây, 4. kişilerden hâli, tenhâ¹⁶."

(Kırgız Tü.) оолак "uzaktaki, uzak, uzakta"; oolakta-, oolaktat-¹⁷

(Tatar ve Başkurt Tü.) аулак "ukromnıy, bezlyudnıy, gluhoı¹⁸."

(Kazak Tü.) аулак орын (онгаша орын) "uedinennoe mesto¹⁹."

(Kumuk Tü.) авлакъ "pole, polevoy²⁰."

(Nogay Tü.) авлак "uedinennıy²¹."

¹² W. Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, St. Petersburg 1893-1911, C.I, s.76.

¹³ L. Budagov, *Lugat-i Türkî. Sravnite'ny slovar' turetsko-tatarskix neraçiy*, St.Peterburg 1869-1871, C.I, s.152.

¹⁴ H.K. Kadri, *Türk Lugati*, 1928, C.I, s. 157.

¹⁵ *Türkmen Diliniñ Sözlügi*, Aşgabat 1962, s.18.

¹⁶ *Uzbek Tiliniñ İzshli Lugati*, Moskva 1981, C.I, s.518.

¹⁷ K.K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, Çeviren: A. Taymas, Türk Dil Kurumu Yayınları:121, Ankara 1988, s. 594.

¹⁸ *Tatarsko-Russkiy Slovar'*, Moskva 1966, s.45.

Başkirsko-Russkiy Slovar', Moskva 1958, s.60.

¹⁹ *Russko-Kazahskiy Slovar'*, Moskva 1954, s.840.

²⁰ *Russko-Kumıskiy Slovar'*, Moskva 1960, s.24.

²¹ N.A. Baskakova, *Russko-Nogayskiy Slovar'*, Moskva 1956, s.651.

(Karakalpak Tü.) аўлак “uedinenni²².”

(Çuvaş Tü.) улах “1. uedinennie²³.”

Yukarıdaki tespitlerde dikkati çeken durum, Kumuk Türkçesi'nde *avlak* şeklinde geçen kelimenin “tarla, kır” anlamında oluşudur. Onun dışında diğer Türkçelerde, Eski Türkçe ve Anadolu ağızlarındaki *ağlağ* kelimesinin anlamı korunmuştur.

Söz konusu kelime, Türk dili ile aynı dil ailesinden olan Moğolca'da “sahra, bozkır, inzivaya çekilinen yer” anlamları ile geçmektedir. Bu konuda Poppe'nin tespiti şudur²⁴: mo. *aglag* < *āglak ‘öde Gegend, Einsamkeit’ = ew. *aglān* / *awlan* ‘steppe’; mo. *agui*, kh. *agui* ‘groö, weit’ < *āgui = ew. *agi* ‘offene stelle, Ebene, Steppe, Wildnis.’

ağlağ, Et-Tuhfetü’z-Zekiyye 14b7 ve 90b9’da / y/ protezi ile *yavlağ* şeklinde yer almaktadır²⁵: “خلوه” یاولاق. Yalnız 14b7’de satır hizasında اُغ *oğ* ilave edilmiştir. Yine aynı sahanın eseri olan Kitabü'l-İdrak'te de (16b5) اُغ “خالى فارغ” anlamları *bey oğ mudur*, *teyirmen oğ mudur* tanıkları ile geçmektedir. Aynı kaynaktan “hâli” yani “boş” karşılığını veren başka bir kelime de (17a8) اُغلق *oğlağ*’tır²⁶.

ağlağ ile ilgili olduğunu düşündüğümüz *oğ* kelimesinin geçtiği diğer bir yer de yine Derleme Sözlüğü’dür: *oğ* (I) “kalabalık olmayan yer” (C.IX, s.3266b). Clauson da, bu kelimenin XIV. yüzyıldan önce kaydedilmediğini belirtip *ağlağ* ile karşılaştırmış ve Söz Derleme Dergisi’ndeki *ugu* ve *oñ*’u bu kelimenin sinonimi olarak vermiştir²⁷:

²² *Russko-Karakalpakskiy Slovar*, Moskva 1967, s.1040.

²³ V.G. Egorov, *Etimologičeskiy Slovar’ Çuvaşskogo Yazıka*, Çeboksarı 1964, s.271.

²⁴ N. Poppe, *Vergleichende Grammatik Der Altaischen Sprachen*, Wiesbaden 1960, s.94.

G.J. Ramstedt, *Kalmückisches Wörterbuch*, Helsinki 1935, s.3.

²⁵ *Ettuhfet-üz-Zekiyye Fil-lugat-it-Türkiyye*, Çeviren: B. Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları:C.II.21, İstanbul 1945.

²⁶ *Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk*, Çeviren: Ahmet Caferoğlu, İstanbul 1931. Eserde *oğlağ* “2. boş, hali” anlamının yanında A. Caferoğlu, kelimenin eserin D nüshasında doğru olarak *ağlağ* şeklinde geçtiğine dair not koymuştur. Fakat, *oğlağ*, iki eserde, birden fazla yerde hareketli olarak geçen ve Anadolu ağızlarında da yer alan *oğ*’tan türemiş bir kelime olamaz mı?

²⁷ G. Clauson, *EDPT*, s.75.

oñ (VII) “boş” (DS, C.IX, s.328a), *uğu* (II) “boş, ıssız” (DS, C.XI, s.4028b).

Biraz da *oğ* ve *uğu*'nun yanında aynı anlam ile kaydettiğimiz *oñ* üzerinde duralım: Clauson'un etimolojik sözlüğünde de aynı anlamlar ile verilen kelime *oñ* (?üñ) biçiminde geçmektedir: *oñ* (?üñ) “desolate, uninhabited, desert”²⁸. Clauson, soru işareti ile vermiş olduğu bu kelimeye, Eski Uygur Türkçesinden tanıklar getirerek bunların hepsinin çevirisinde kelimeyi “desert” ile karşılamıştır²⁹. Drevnetyurkskiy Slovar'da ise Clauson'un *oñ* (veya *üñ*) için vermiş olduğu örnekler, *oñ körtük* ibaresinin dışında olanlar *oñ II* maddesine alınmış ve “ön, ön taraf” anlamı verilmiştir. *oñ körtük* ise birlikte alınarak “суроб, снежная” ile karşılanmıştır. Türkische Turfantexte VI'da da ibare “(schnee-) Wüste” şeklinde tercüme edilmiştir. Clauson'daki diğer önemli bir kayıt da bu kelimenin sinoniminin Kuzeydoğu Türkçelerinde *e:n* olarak geçmesidir.

Bu kelimeyi “boş, تنها, ıssız” anlamları ile sözlük taramalarımızda Kırgız Türkçesi ve Altay Türk şivelerinde de şu şekilde tespit etmiş bulunuyoruz:

ән (Tel. Leb. Schor. Sag. Koib. Küär.) “pustoy, pustınnıy”³⁰.

ээн јер “pustınnıy” (Altay Tü³¹).

ээн “pustınnıy, neobitaemnyy, gluhoy, bezlyudnyy” (Tuva³² ve Kırgız Tü³³.)

Moğolca'da *aglag*, Eski Uygur, Harezmi, Memluk-Kıpçak Türkçesinde, Anadolu ağızlarında *ağlak*, çağdaş Türk lehçelerinde *ağlak*, *âvlâk*, *oolak*, *ulax*, tarihî Kıpçak sahası sözlüklerinde *yavlağ*, *oğlak*, *oğ* ve bunlara paralel olarak yine Anadolu ağızlarında *oğ*, *uğu*, *oñ*, Eski Uygur Türkçesinde *oñ* (?) olarak tespit edilen aynı anlama gelen bu kelimelerin aynı kökten kelimeler olduğunu söylemek,

²⁸ G. Clauson, *age*, s.168.

²⁹ Ayrıca bkz. C. Kaya, *Altun Yaruk*, Türk Dil Kurumu Yayınları:607, Ankara 1994, s. 150 ve 237: 407/1 *taglarta arıglarta önglerte körtüklerde kayuda erser tegmiş yadılmış otunlarta*.

³⁰ W. Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, St.peterburg 1893-1911, s.729.

³¹ *Russko-Altayskiy Slovar*’, Moskva 1964, s.616.

³² E.R. Tenişeva, *Tuvinsko-Russkiy Slovar*’, Moskva 1968, s.623.

³³ K.K. Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy Slovar*’, Moskva 1965, s.972.

etimolojisini yapmak güçtür. Fakat bu örneklerden yola çıkarak kelimeyi en azından *ag* ve *og* olarak ikili bir köke kadar indirmek mümkündür. *oñ* şeklini ise Türk dilinin ilk yazılı metinlerinden itibaren takip ettiğimiz *ñ ~ g* ile açıklamamız mümkün olacaktır³⁴. Uygurcadaki *oñ* biçimindeki inceleme ise kelimenin *oñ kürtük* biçiminde kalıplaşmış olarak kullanılmasından gerileyici benzeşme ile ortaya çıkmış olabilir.

---

³⁴ M. Rasanen, *Materialı Po İstoriçeskoj Fonetike Tyurkskix Yazıkov*, Moskva 1955, s.169.